Lundrimi i turbullt i kritikës së artit

Shkrime të pabotuara të Sergio Bettini-t (1936-1977)¹

Michela Agazzi dhe Chiara Romanelli (përktheu Silva Belegu)

vijon nga nr. i kaluar

Relacion mbi inspektimin në Shqipëri

Relacion mbi inspektimin e bërë me urdhër të Ministrisë së Arsimit në Krujë, Rubik, Balldren, Kakarriq, Shkodër, Elbasan, Korçë, Voskopojë, Mborje, Boboshticë, Vithkuq.

18 prill 1940

Arkivi Bettini, Shkrime të pabotuara, 102 (klasa 5/140)

Korçë

Xhamia Iljaz Bej Mirahori

Me siguri e rindërtuar në 1482, mbi një kishë më antike bizantine. Është për t'u zbuluar teknikisht në çfarë shtrese është bërë rindërtimi.

Voskopojë

Voskopoja e vjetër, kryeqytet i kulturës së Shqipërisë Jugore, shfaq interes të madh për kishat e saj, si nga ana arkitekturore ashtu dhe nga ajo e pikturës. Arkitekturën e kishave mund ta quajmë voskopojane, pasi e gjejmë vetëm në këtë zonë. Ajo ofron një lloj stili që mund të krahasohet me kishat e anës tjetër të bregut të Adriatikut si për shembull Shën Donato-ja në Murano (Veneto), Shën Foska në Torçelë (Veneto) dhe katedralja e shkatërruar e Jesolo-s (Veneto), megjithëse i ndajnë shekuj distancë. Në bazilika, akoma

1 Sergio Bettini (1905 -1986) : historian italian arti.

mund të dallohen elemente orientale, si kupolat, dhe transepti² i mbyllur nga konka³, element ky i marrë nga stili i “*artit të Malit Athos*”.

Në Voskopojë duket se kanë ushtruar punën e tyre dy piktorë nga Korça që ngjallin interes. Ata kanë pikturuar thuajse të gjithë afresket dhe kanë firmosur në të shumtën e tyre.

Me shumë mundësi piktorët kanë pikturuar edhe jashtë kufijve shqiptarë. Në afresket e kishës së Shenjtëve Minai, Viktori dhe Vinçenci në Siatistë (Kozan, Greqi) Maqedonia Perëndimore, kam lexuar shkrimin: «*Ανιστορήθη... διά χειρός ιού εύλαβεστάτου ιερέως Κ.ºν Κωυσταυτίου και Νικολάου Άυαστασίου αύταδέλφω. 1728 Οκτ.*» (U pikturua... me dorën e priftit shpresëtar Z. Kostandin Anastasi dhe vëllait të tij Nikollës. Tetor 1728).

Duke parë stilin e përdorur në kishë, ka shumë mundësi të jenë vëllezërit nga Korça.

Kisha e Shën Mërisë

Narteksi i jashtëm është i gjithi i mbuluar me afreske. Përgjatë anës jugore mbulohet me 6 kupola të vogla, si hyrja e kishës së Shën Markos në Venecia.

Datuar 1715 ΑΨΙΕ. Në portën hyrëse gjendet mbishkrimi: *Εί μευ φίλος, πάφυκες είσελθε χαίρων εί δέ έχθρός και βάσκανος και γέμων δόλον, πόρω πφενγε τής πύλης ταύτης.* (Nëse vjen si mik, hyr brenda me gëzim, nëse vjen si armik dhe me smirë dhe plot dredhi, ik larg nga kjo portë.)

Kisha brenda është e gjitha me afreske, por shumë e dëmtuar.

Ikonostasi: një pjesë e ikonave nuk ekzistojnë, një nga ato (ikonë me disa shenjtorë) është e datuar dhe ka të shkruar emrin e autorit *Χυρ Κωνσταντίνου ιερομονάχου* (nga dora e prift-murg Kostandinit), piktor, të cilin do të shohim të punojë edhe në trevën e Korithës.

Propozime: duhet restauruar, pjesë të tëra afreskesh kanë filluar të bien.

2 Hapësirë tërthore e cila pret në kënd të drejtë nefin qendror dhe formon dy krahë anash tij në një kishë të krishterë; A. Miti, E. Serjani, *Fjalor i Arkeologjisë*, Migjeni, Tiranë, 2009.

3 Nishe e mbuluar nga një gjysmëkubë; A. Miti, E. Serjani, *Fjalor i Arkeologjisë*, Migjeni, Tiranë, 2009.

Shën Thanasi

Kishë e njëjtë si e para, e gjitha e afreskuar por e mbajtur më mirë. Interesante është dekorimi i saj. Datimin e gjejmë në pjesën e jashtme të narteksit⁴: 1721

Mbishkrimi në portën hyrëse:

Ανεστορήθει αὕτη ἡ στέγη ης 1745

Ἐπιτροπευτος τοῦ κυρ Βρούστου Σοφρωνίου

Διά χειρὸς αὐταδέλφων Κωνσταντίνου καί

Αθανασίου ἐν μηνί Ιουνίῳ 28

(Kjo strehë u pikturua në vitin 1745)

Gjatë kohës kur ishte epitrop [këshilltar] zoti Sofronio Vrusto

Me dorën e vëllezërve Kostandin dhe Athanas, në muajin qershor, data 28)

Vëllezërit Kostandini dhe Athanasi ishin nga Korça, siç është shkruar në shënimin e mësipërm. Në dy anët e jashtme të shenjtorit ndodhen dy shkrime, të cilat duhen dëshifruar. Ikonostasi është bërë me teknikën e përdorur në Korfuz, siç do të shihet më vonë në kishën e Shën Kollit. Kisha është e gjitha e afreskuar edhe brenda.

Propozime: duhen marrë masa për ruajtje, katalogim dhe restaurim.

Shën Pjetri dhe Pavli

Bazilikë e vogël gjysëm e shkatërruar, ndoshta asnjëherë e mbaruar së ndërtuari. Ka afreske nga vëllezërit korçarë. Gjithçka është duke rënë, duke përfshirë tavanin e drunjtë, i cili po bie bashkë me figurat që ka. Duhet të restauruar, në qoftë se dëshirohet të shpëtohet.

Kisha e Profetit Elia

Interesante është vetëm arkitektura e saj, në të cilën vërehen përngjashmëri me arkitekturën e ndërtesave të anës tjetër të Adriatikut.

Bazilika e vogël e Shën Anës

Është e të njëjtët tip si të tjerat, e rrënuar, pa tavan.

4 Korridor i mbyllur, portik ose hajat, ndërmjet hyrjes kryesore dhe naosit të një kisha ose bayilike të krishterë; A. Miti, E. Serjani, *Fjalor i Arkeologjisë*, Migjeni, Tiranë, 2009.

Bazilika e vogël e Shën Gjon Teologut

Ka të njëjtin arkitekturë si basilikat e tjera. Afresket e së saj mund të jenë bërë nga vëllezërit e Korçës. Është e shkatërruar, thuajse e rrënuar.

Shën Kollit

Është kisha qendrore e vendit. Lloji i arkitekturës është i njëjtë me të tjerat, me dekorime qeramike dhe mbishkrimin e jashtëm të gdhendur në tullë.

Narteksi përgjatë anës jugore është i gjithi i afreskuar.

Mbi portën hyrëse gjendet një mbishkrimi tjetër që daton pikturat dhe jep emrat e piktorëve.

Ανεστορήθη ὁ ναὸς οὗτος εἰς τὰ 1750 ἐπὶ τοῖ λογιωτάτου Μητροπολίτου Κοριτζᾶς κ. Νικηφόρου. Διὰ χειρὸς Κωνσταντίνου καὶ Αθανασίου ἐκ Κοριτζᾶς (Është pikturuar ky oborr më 1750, kur ishte peshkop i shumëhirshmi dhe i shumëdituri Mitropoliti i Korçës Zoti Nikiqfor. Me dorën e Kostandinit e Athanasit nga Korça)

Brenda kisha është e gjitha me afreske, ka të njëjtin kompozim strukturor me kishat e tjera. Mbi murin përëndimor lexohet një shkrim i gjatë që jep datat: 1722 ΑΨΚΒ-1726 ΑΨΚΣ

Në bemë (sanktuar) ndodhen një seri afreskesh, të cilat paraqesin shume interes. Autori i tyre është i ndikuar nga piktori Palinselinos. Nuk i kanë bërë vëllezërit e Korçës, por një artist tjetër që ka mundësi të ishte prift i ardhur nga mali i Athosit.

Në kishë dhe në bemë ka ikona të ndryshme.

Ikonostasi është i llojit jonian i datuar 1743, ashtu si të gjitha objektet e gdhendura në dru, veçanërisht froni. Në mbishkrimin mbi fron lexohet emri dhe origjina e skulptorit.

Ο παρὼν θρόνος μαζή μέ τὸν ἄμβωνα ἐκαλοπεσθη ἐν ἔτη 1758 ἐπιτατοῦνος τοῦ πανιερωτάτου Ἀγίου Δυρραχίου κ. Νεοφύτου καὶ ἐπιτροπέβοντος τοῦ κ.

Αργύρη ἈΘ. Γιόζτου δαπάνη μέν τῆς αὐῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου χειρὸς δὲ ἐμοῦ τοῦ

Αντωνίου Κερκηραίου εἰς ἐνθύμησιν αἰώνιον.

(Ky fron së bashku me ambonin janë punuar në 1758 në kohën e mbikëqyrjes së gjithëhirshmit të shenjtit të Durrësit, Zotit Neofit dhe të kujdestarisë së Argjir Thanasit Goxhu, me shpenzimet e kësaj kishe të Shën Kollit)

Shën Mëhilli

Një tjetër kishë e braktisur, me të njëjtin lloj arkitekture si të tjerat. Është e gjitha e piktuarar si brenda ashtu edhe jashtë nga dy piktorët e lartpërmendur nga Korça; megjithëse nuk ka ose është prishur mbishkrimi që e dëshmon.

Ikonostasi është bërë së vonmi, por ka pjesë nga ikonostasi i vjetër.

Mund të vërehet kryqi, të cilin e gjejmë edhe të kishat e tjera të zonës, është bërë nga një artist vllah dhe disa ikona, një nga të cilat e datuar dhe firmosur:

28 nëntor 1783

Διά χειρὸς Κωνσταντίνου Κοριτζινοῦ

[Me dorën e Kostandin Korixino (Korçari)]

Autori i afreskeve është edhe autori i ikonave me të njëjtin stil.

Në këtë kishë nuk ka gjurmë të piktorit nga mali i Athosit.

Manastiri i Shën Gjon Prodhomës

Pjesës së vjetër të manastirit i është shtuar një oborr i brendshëm. Muri ballor i jashtëm, i cili ndodhet në ambientet e brendshme, është i gjithi i afreskuar nga një piktor i shek. XVIII sipas traditës së pikturës kreteze. Patkoi i pikturuar poshtë figurave të shenjtëve, të Shën Gjonit dhe të skenave të jetës së tij, paraqet një pikturë groteske të llojit të Rafaelos, me siguri të ndikuara nga pikturat italiane të Xhovanit nga Udine.

Tipike për kishat e Shqipërisë së Jugut është që brenda kanë formën e kryqit grek. Përveç kupolës, e gjithë kisha është e afreskuar nga një artist që ka ndier ndikimin e Pselinos, por pikturat janë shumë të nxira.

Ikonostasi është ruajtur mirë, i ka të gjitha figurat. Është i shek. XVIII dhe i llojit jonian. Kryqet me Krishtin e kryqëzuar janë vllahe. Të tërheqin vëmendjen froni, lampa qëndrore, mobiljet etj., të gjitha të gdhendura në dru. Ikona të ndryshme, përgjithësisht të shek. XVIII, më e vjetra duket një ikonë e madhe e Shën Mërisë Odighitria (ajo që udhëheq).

Data e ndërtimit të manastirit, 1634, jepet nga një mbishkrim i cituar nga *K. X. Εκκενδέρη (Ιστορία τῆς Ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως, Ἀθinë 1928, fq.52) K. H. Σκένδερη* (Historia e Moskopolit të lashtë dhe bashkëkohor, Athinë 1928, f. 52)

Të tjera të dhëna kronologjike jepen nga mbishkrimet brenda kishës:

Ἀνακαινήσθι ὁ θίος καί πάνσεπτος ναὸς οὗτος διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμητοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κυρ κυρ Γεωργίου Γκοῦτζο ἐπὶ αἵτους ZPM (= 7140 =1636)

Ky tempull hyjnor dhe i gjithëshenjtë u restauruar me ndihmën dhe shpenzimet e arkondit [prijës] të përndershëm dhe fisnik, z. Jeorgjio Guxho në vitin 7140 (1636)

Ἀνεστορίθη δὲ ὁ θίος πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἀγίου ἐνδρομῆς κόπου καὶ μόχθου τοῦ πανοσιοτάτου καὶ καθυγουμένου κνριού Ἀντωνείου ἱερομονάχου καὶ διὰ ἐξόδων τοῦ τιμητοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κυρ. Μιχάλη ἱος μακαρίτου Κώστα μοναχοῦ καλινίκου ἐναिकाῖν τίς ψυχῆς αὐτοῦ ἅμα συμβίον καὶ τέκνης αὐτόν. Ἀρχιερατέ βοητος τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς ἀγιοτάτης πρώτης Ιουστιανῆς Ἀχριδῶν κυρ Εγνατίου.

Επὶ αἴορ 1659.

(Ky tempull hyjnor dhe i gjithëshenjtë i shenjtorit u pikturua me ndihmën, përpjekjen dhe mundin e oshënarisë së tij dhe igumenit, prift-murgut zotit Andon, me shpenzimet e arkondit të përndershëm dhe fisnik, zotit Mihal, i biri i të lumurit Kosta murgut kalinik [Kalinik] për hir të shpirtit të tij si dhe bashkëshortes dhe fëmijve. Gjatë kryepriftërimit të fortlumturisë së tij, zotit Ignatio, kryepeshkopit të Justianës së parë të përshenjtë, Ahrida [Ohri]. Në vitin 1659)

Propozime: Katalogimi i të gjitha objekteve dhe pastrimi i tyre.

Mborja

Kisha e vogël është ndërtuar mbi një kishë ekzistuese më të vjetër. Ajo është e llojit bizantin me dekorime tipike të Ballkanit Perëndimor. Në brendësi muret janë të afreskuar, por për fat të keq gjysma e tyre e ripikturuar shumë keq. Interes paraqet, nga pikturat e skenave të festave dhe jetës së Shën Mërisë, një skenë e gjykimit universal dhe vuajtjeve të ferrit, pasi ka ngjashmëri me disa piktura në Kretë. Megjithatë këto piktura janë të shek. XVIII si dëshmon një mbishkrim.

Një mbishkrim tjetër jep datën e ndërtimit të kishës. Ka një ikonostas relativisht të mirë dhe disa ikona.

Propozime: edhe këtu katalogim i gjithçkaje dhe ruajtja e tyre. Nuk ka nevojë për restaurim.

Boboshticë

Vendi ka shumë kisha me afreske njësoj si Voskopoja.

Kisha e Shën Mërisë Odighitria (Ajo që udhëheq)

Naosi⁵ nuk është me afreske. Tërheq vëmendjen ikonostasi i cili megjithëse i përket shek. XVIII është i ndërtuar sipas traditës voskopoiane. Kryqet me Krishtin e kryqëzuar janë vllahe. Bema është me afreske. Një mbishkrim jep datën dhe emrin e autorit:

Χείρ Μηχαήλ ἐκ κώμης Μαγαρόβιου ἐπὶ ἔτους 1829 οκτ. 10

(Nga dora e Mihalit, nga qyteti i Magarovës, më 10 tetor 1829)

Bëhet fjalë për një piktor shqiptar, me origjinë nga Magarova. Megjithëse është i një periudhe më të vonshme, piktori ka ndjekur traditën voskopoiane dhe ka marrë për model ato piktura me më shumë ndikim nga Panselino.

Nuk është e pamundur që ky Mihali (piktori) të ketë firmosur dy ikona të kishës së Trinitetit të Siatistës, (Kozan, Greqi); ikonën e Shën Naumit, 1793 dhe ikonën e Trinitetit, 1794.

Shën Kolli (i varrezave)

Bazilikë, me të njëjtin lloj arkitekture si të tjerat, por më të thjeshtë.

Pjesa më interesante është ajo e brendshme, me piktura, të cilat mund të jenë më të vjetrat e zonës. Ato janë të llojit “*maqedonase*” me elemente bizantine. Data e ndërtimit është 1588, dhe gjendet në një mbishkrim të mbivendosur në pikturat e murit jugor. Ikonostasi është i ruajtur mirë, i të njëjtit lloj si ato të Korfuzit. Disa ikona duken të pikturuara nga vëllezërit nga Korça, të tjerat janë më të vonshme.

Propozime: të bëhet inventari dhe të pastrohet

Shën Gjoni

Bazilikë e të njëjtit lloj si të tjerat, me elemente arkaike (absida me vetëm 3 faqe). Oborri brendshëm i bërë stallë, çatia e saj çan në dysh afreskun e

5 Salla qendrore ndërmjet dy rreshtave me kolona ose nefeve anësore, përgjatë aksit qendror nga hyrja kryesore ose narteksi, deri tek altari në një kishë ose bazilikë të krishterë; A. Miti, E. Serjani, *Fjalor i Arkeologjisë*, Migjeni, Tiranë, 2009.

madh në anën ballore. Afresku është i dëmtuar nga glaset e zogjve.

Pjesa e brendshme është e gjitha e afreskuar nga një piktor që mund të jetë i shek. XVIII, por që influencohet nga afreskët e Xhamisë Karije (Kostandinopojë).

Pikturat e bemës janë të ruajtura mirë, të bëra nga një dorë më eksperte.

Ikonostasi është i thjeshtë, nuk ka skulptura druri. Pjesën më të madhe të ikonave i ka të dëmtuara, por që nuk paraqesin ndonjë interes të madh.

Propozime: të bëhet inventari, të pastrohet dhe të hiqet stalla.

Shën Kolli

Bazilikë si ato në Voskopojë. Ka disa pjesë afreskesh të shek. XVIII, por janë shumë të dëmtuara.

Vithkuq

Vithkuqi ka shumë kisha që paraqesin interes, në të cilat shihet qartë stili i artit voskopojan.

Arkitektura pasqyron atë të Voskopojës; bazilikat janë me oborr të hapur, gjenden përgjatë anës jugore, në kisha të veçanta oborri gjendet në të dy anët, me absidë me dritare të gjata e të ngushta. Absida është shumëkëndëshe me 5 faqe, me nishë të gjata. Arkitektura e kishave të Vithkuqit ka një element që i veçon nga kishat e Voskopojës, harkun me majë dhe pak të thyeshëm, tipike e artit islamik.

Ndikimi nga arti italian shihet qartë, si për shembull, dritaren e vogël sipër absidës mund ta gjejmë edhe në kishën e Shën Donatës në Murano ose në kishën e Shën Mërisë në Torçelë.

Pikturat janë të shkollës së Korçës, si dëshmojnë mbishkrimet, por piktorët nuk janë ato të Voskopojës. Po jap listën e kishave që duhen studiuar dhe bërë inventari, të gjitha pak a shumë i përkasin së njëjtës periudhë, shek. XVIII dhe të afreskuara:

Shën Gjergji

Shën Mëria

Shën Kolli

Shën Minai

Shën Ungjilli

Shën Kostandini

Shën Thanasi

Shën Pjetro

Shën Anargjiri

Shën Veneranda

Shën Mëhilli

Shën Veneranda

Në Shën Venerandë ka afreske sipër absidës. Data e ndërtimit, 1739 dhe data e pikturimit më 1743, jepet nga një mbishkrim në portë. Në brendësi të kishës mbishkrimet japin dy data të tjera, 1673-1676. Ikonostasi është i llojit jonian dhe i ruajtur mirë. Ai ka figura të datuara, të bëra nga Kostandini nga Korça, i cili firmos në njërën nga to:

1731, 1734, 1758, 1755, 1754, 1758.

Shën Mëhilli

Në kishë ka pjesë të mbetura të afreskut në oborr, me datën 1728. Ajo është e gjitha me afreske, edhe brenda saj. Ikonostasi ka Kryqin me Krishtin e kryqëzuar vllah, si kishat e tjera. Në të ndodhet një ikonë që jep emrin e një piktori tjetër shqiptar nga Korça. Ikona paraqet ëngjëjt dhe Krishtin, e firmosur:

διὰ χειρὸς Τέρπου Ζωγράφου Ἀπὸ Κοριτζα (Nga dora e Terpo Zografit nga Korça)

Propozime: të bëhet inventari dhe studimi i tyre.

Nga objektet e përmendura në këtë udhëtim të shpejtë inspektimi, kam bërë një numër të konsiderueshëm fotosh që do të shërbejnë për studime të mëtejshme. Megjithatë është i mikpritur çdokush që do të kontribuojë në materialet ilustrative.

I ngarkuari për inspektimin

Sergio Bettini

18. IV. 1940. XVIII